

Бойко Ольга Петрівна

доктор філософських наук, професор кафедри
філософії Сумського державного університету

Дискурс як інструмент соціальної влади

Стаття присвячена проблемі дискурсу. Розглянуто основні тенденції розвитку вчення про дискурс в історичному аспекті. Показано, що реаліями сучасного життя є дискурсивне проявлення завдяки інформації та комунікації.

Представлені різноманітні підходи до визначення та розуміння поняття дискурс взявши за основу домінуючи в гуманітарних та соціально-політичних науках теоретико-методологічні підходи. Звернуто увагу на різноманітності цих підходів та визначень у зв'язку з неоднозначністю окреслення предмету вивчення.

На основі праць М. Фуко та П. Бурдьє доведено, що дискурс є соціокультурним феноменом, який виступає комплексом комунікативних подій, що відбуваються між суб'єктами, які в свою чергу наділені певним статусом, грають відповідні рольові ігри в процесі комунікації. Досить важливо відмітити, що в сучасному суспільстві все більшого значення набувають не інститути і норми, а безпосередньо діючі особи та їх дискурси: іміджи, образи тощо.

Акцентовано увагу на тому, що дискурс завжди має владний ресурс, який на сучасному етапі розвитку людства спирається на наявність інформації, канали комунікації та засоби масової комунікації.

Ключові слова: дискурс, дискурсивна практика, комунікація, соціальна взаємодія, владний ресурс.

Постановка проблеми. Останнім часом поняття «дискурс» є одним з самих використовуваних понять в сучасній гуманітаристиці, політичних, мас-медійних та ділових колах. Цей термін використовують і вчені і журналісти, діячі культури і бізнесу, при цьому, позначаючи самі різнопланові феномени суспільного життя. Словники та енциклопедії надають різноманітні визначення та тлумачення, в літературі і на сайтах інтернету можна знайти різноманітні аналітичні дослідження того, що називають дискурсом. Але, навіть враховуючи таку багатоманітність та в цілому невизначеність цього поняття, наприклад, дисциплінарна приналежність (лінгвістика, політологія, соціологія, філософія тощо), сьогодні дискурс є широкоживаним терміном. І це можна пояснити рядом факторів: сучасні технології зв'язку, влада ЗМІ, активна міждисциплінарна дифузія, лінгвістичний поворот у філософії тощо. Досить важливо відмітити, що в сучасному суспільстві все більшого значення набувають не інститути і норми, а безпосередньо діючі особи та їх дискурси: іміджи, образи тощо. Отже важливо підкреслити, що інформація як соціальний ресурс має цілий ряд принципово нових якостей, які можна використовувати в будь-якій сфері. Перш за все, вражає універсальність інформації, яка на відміну від природних, трудових та фінансових ресурсів, не зменшується по мірі її використання, тому її впливу достатньо на будь-яку аудиторію. Особливі властивості інформація проявляє у просторі: вона

швидко розповсюджується і її одночасно можуть використовувати самі різні актори. Інформаційний ресурс має перевагу всеохватності та одночасності впливу. Новим кредо сучасного суспільства став лозунг «Все що не показано на телебаченні, те взагалі не відбулося», тобто те, що дискурсивно не проявлено - того взагалі не існує.

Отже, термін дискурс, пройшовши значний шлях від використання у якості розмови, бесіди, мовлення вчених (Стародавній Рим), як термін лінгвістики (50-ті роки XX століття), еквівалент поняття текст (70-ті роки XX століття) до розуміння дискурсу як висловлювання, що включає суб'єктів, які говорять або пишуть, слухачів або читачів, які є об'єктами дискурсу. При цьому дискурс відбувається в соціокультурному просторі і має владний ресурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «дискурс» (discursus (лат.), discourse (англ.), discours (фр.), discorso (італ.)) походить від латинського «discurrere» - «перемови», «обговорення». Вперше як термін він почав використовуватися в епоху Відродження, і здебільшого використовувався у негативному сенсі: довгий та незрозумілий монолог. Але з часом дискурс вже набуває рис, де приховані показані розумові здібності, відшуковуються приховані істини з сутності предмету.

В Новий час з дискурсом стали пов'язувати обговорення наукових проблем в есеїстичному стилі з використання національної (а не латинської) мови. Поступово «дискурсивним» стало називатися таке систематичне, методичне і особливо понятійне мислення, яке поступово, по частинам, представляло де яке ціле і тим самим робило його пізнаваним (Р. Декарт).

В XVII столітті дискурс і трактат існують поряд один з одним, причому, як правило дискурсивно-есеїстично обговорюються природничі проблеми, а систематично трактуються гуманітарні.

В XIX столітті з форми презентації точних наук зникає літературність, і дискурс використовується в сфері естетичного, тим самим готуючи стилістичне підґрунтя для гуманітарних наук, які почали формуватися.

В XX столітті почали формуватися різноманітні підходи щодо розуміння та визначення поняття дискурсу. Якщо раніше дискурс виступав як категорія суто лінгвістики, то вже з середини 50-х років починає формуватися філософське підґрунтя цього поняття. На таку трансформацію вплинула герменевтична філософія (М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер П. Ріккерт) з ідеєю щодо впливу соціальної дійсності на людину та її інтерпретації світу. Французька школа дискурс аналізу або «дискурс-етики» Ю. Габермаса та ототожнення дискурсу з феноменом влади (М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дарріда). Надалі поняття дискурсу проникає у психологію, соціологію, етнологію та інші соціогуманітарні науки.

В українській науковій літературі поняття дискурсу і надалі здебільшого сприймається крізь призму лінгвістики. Філософській контекст дискурсу досліджують такі українські філософи як Височанський. А. Карась, А. Свящук, І. Пухта та інші.

Мета. Завданням даної праці є показати, що використання дискурсу не обмежується лінгвістикою, політикою тощо. Дискурс є соціокультурним феноменом.

Виклад основного матеріалу. Поняття «дискурс» має достатньо визначень та інтерпретацій. Наприклад, дискурс – це тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленевий потік, який має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, політичних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом форм життя, залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленевих жанрів [1., с.138].

На думку Тойн ван Дейка, дискурс - це комунікативна подія, що відбувається між мовцем і слухаючим (спостерігачем і ін.) у процесі комунікативної дії в певному тимчасовому, просторовому й інших контекстах. Ця комунікативна дія може бути мовною, письмовою, мати вербальні й невербальні складові.) [2., с.11]. В цілому, на наш погляд, все різноманіття існуючих трактовок дискурсу можна певним чином класифікувати, взявши за основу домінуючи в гуманітарних та соціально-політичних науках теоретико-методологічні підходи.

Так, по-перше, різноманітні лінгвістичні підходи до аналізу дискурсу, включаючи методи соціолінгвістики, лінгвокультурології та інші лінгвістичні дисципліни; по-друге, кратологічні тлумачення дискурсу, які фокусують увагу на владних характеристиках дискурсу; семіотичні трактовки дискурсу, які розглядають дискурс як знаково-символічне культурне утворення, як культурний код, це четвертий підхід, п'ятий – соціально-комунікативні трактовки, які акцентують увагу на комунікативних цілях та соціальних функція дискурсу; шостий підхід представляє дискурс як мережевий комунікативний простір, де відбувається конструювання та переформатування реальності. Так званий постмодерністський підхід; критичний дискурс-аналіз. Який поєднує елементи різних трактовок дискурсу.

Розглянувши різноманітні підходи, слід звернути увагу на те, що всі вони доповнюють один одного, і, в той же час, пропонують ту або іншу методологічну оптику, яка дає можливість сфокусувати увагу на певних аспектах та властивостях дискурсу.

Можна зазначити, що дискурс – сукупність принципів, правил та істин, які дають можливість індивідові зорієнтуватися в просторі й часі. Причому він відображає не лише теоретичні уявлення, а ментальний простір індивіда, який співіснує з іншими. Отже, майже всі названі вище підходи, в своєму тлумаченні дискурсу, враховують реальність, тобто соціокультурне оточення, тому дискурс завжди виступає як соціокультурний феномен.

Що мається на увазі? А саме, дискурс розглядається як важливий і невід'ємний агент комунікації, що виступає носієм і ретранслятором змісту, цінностей, ідей, образів, думок, інтерпретацій і інших ментальних і

віртуальних утворень. Тому, дискурс можна розглядати як потужний владний ресурс, за допомогою якого соціальні інститути й індивіди здійснюють свою саморепрезентацію, легітимацію, конструювання й просування тих або інших образів реальності, роблять позиціонування в соціокультурному й політичному просторі. За право контролювати зміст дискурсів і канали дискурсних комунікацій між суб'єктами соціально-політичного й культурного життя ведеться напружена конкурентна боротьба. Дискурс виступає як владний ресурс, який представляє собою систему способів позначення, інтерпретацій, оцінок, позиціонування та ідентифікації суспільних суб'єктів, відносин та об'єктів реальності, які закріплені та легітимуються соціальними інститутами.

Для кожного виду дискурсу характерна своя міра співвідношення між статусним та особистісним компонентами. При цьому, безпосередньо і сам учасник дискурсу, виступає у різних дискурсних ролях: індивіда, що рефлексує, саморозвивається та класичного споживача інформації.

Дискурсу об'єктивно притаманні такі системоутворюючі ознаки, як статусна кваліфікованість його учасників; локалізований хронотоп; конвенціонально обумовлена в рамках даного соціального інституту ціль; ритуально зафіксовані цінності; інтенціонально зафіксовані стратегії (послідовність мовленевих дій в типових ситуаціях) тощо.

Для розуміння дискурсу, а саме як соціокультурного явища, доречно звернутися до термінології П. Бурдьє, який ввів такі категорії як «поле», «соціальний капітал» та «символічний капітал» тощо. На його думку «поле» це соціальний простір, який функціонує як конкурентний ринок, де інші особи або групи змагаються між собою за більш вище статусне положення. Той, хто займає більш вищі статусні позиції, має і більший соціальний капітал, а отже, має більше можливостей панувати над тими, чий соціальний статус нижче, а капітал (економічний, культурний, політичний тощо) уступає по своєму обсягу.

Такий підхід сьогодні є досить цікавим, тому що стрімкі соціальні зміни, підвищена соціальна мобільність відривають людину від зв'язків у малих групах. А відчуття належності до великої маси людей, або включення у велику організацію, все ж таки, не компенсує їй нестачі справжнього спілкування. Функція соціалізації поступово переходить до засобів масової комунікації. Всі ці та інші новації разом призводять до того, що життєвий шлях особистості починає виступати як окремо взятий часовий сегмент, який майже не пов'язаний зі спадковістю поколінь. Традиційні життєві орієнтири мало працюють при вирішенні та подоланні суб'єктивних криз. Але це не означає абстрагування індивіда з контексту соціального життя. Навпаки, індивід, щоб адаптуватися до соціальних реалій, вирішити ризики, повинен в більшій мірі ніж раніше опанувати соціальними відносинами та обставинами, включаючи їх у свою сутність. При цьому мова йде не про формаційні зміни, не про зміни структур та їх функцій, а про соціальні практики, зразки поведінки людей. І, як наслідок, для опису та дослідження сучасного суспільства з'являються нові терміни – соціальна практика,

соціальна реальність, наслідування правила, габітус, дискурси. Отже, для розуміння будови та розвитку сучасного соціуму потрібно спиратися не тільки на психо-ментальні, а й на соціально конструйовані структури. Саме такою категорією дослідження сучасності, де поєднано усвідомлення ментальних структур, завдяки яким суб'єкт сприймає світ, та об'єктивних структур, які надають можливість «вписуватися» в ситуацію, конструювати практики, і виступає таке поняття як дискурс або як називає П. Бурдьє габітус.

Таким чином дискурс генерує соціальні практики та регулює оціночні сприйняття та виступає як символічний капітал, що функціонує у соціальному просторі. Соціальні інститути та безпосередньо особистості виступають джерелами формування певної картини світу, яка легітимується на нав'язується людям. Вони виробляють та транслують дискурси (у формі ідей, понять, категорій, принципів, образів та інших символічних фігур), які задають певні рамки нашого бачення та усвідомлення реальності. «Будь-який соціальний агент, - пише Бурдьє, - має деякі принципи сприйняття та ділення. Ми завжди приходимо у світ, і особливо у світ соціальний, з окулярами на очах. У нас «завжди вже» є категорії сприйняття, принципи бачення та ділення, які самі частково є продуктом інкорпорації соціальних структур» [3. с., 121.].

З появою різного роду наук і суспільних дисциплін як інтелектуальних соціальних інститутів виникли професійні групи виробників наукових і гуманітарних дискурсів. Представники цих груп взяли на себе функції дискурсного пояснення, класифікації та легітимації тих або інших способів конструювання картини світу. Дані способи вони демонструють у своїх текстах та публічних виступах.

В працях М. Фуко ми знаходимо трактовку дискурсу як поля дискурсивних практик або «дискурсивна формація», які нав'язують суспільству певну оціночну та когнітивну базу, установлюють режими комунікації та порядок мислення тощо. У М. Фуко різні соціальні інститути та сфери знання розглядаються як сфери придушення та дискурсного контролю, надзору за дотриманням встановленого порядку слововикористання та порядку речей [4, 5].

М. Фуко наголошує, що влада має репресивний характер як на діяльність конкретних осіб, або суб'єктів, так і на структуру, яка пронизує сучасне суспільство. Далі, слід підкреслити, що особливості дискурсу влади ґрунтуються на констатації можливостей влади монополізувати слова і смисли, що виводить на розуміння природи домінування через мову, як універсальну структуру комунікації.

Отже, можна зазначити, що дискурс як соціокультурний феномен – це комплекс комунікативних подій, які відбуваються між суб'єктами, які в свою чергу наділені певним статусом, грають відповідні рольові ігри в процесі комунікації.

Слід враховувати, що дискурси, не є раз і назавжди сталими, незмінними. Навпаки, в різних країнах вони є різними та, навіть в одній і той

же країні в різні періоди її історії розрізняються. А оскільки кожна країна це певна культура, яка має етнічне забарвлення, то контексті матриці дискурсу, які мають етнокультурні особливості, розглядаються з позицій їх символічної функції.

Отже, дискурс має сенс вважатися особливим ідеальним соціокультурним утворенням та одночасно комплексом поведінкових програм, реалізація яких забезпечує його відтворення. Н. Еліас стверджує, що «... будь-яка окрема людина, при всіх її відмінностях від інших людей, несе на собі також специфічний відбиток, загальний для всіх членів суспільства, до якого вона належить» [6.]. Взагалі, дискурс спирається на психічні та ментальні структури індивіда, визначаючи особливості його поведінки та можливості адаптації до оточуючого середовища. А тому дискурс завжди пов'язаний з картиною світу, з ментальністю певного індивіда, або народу.

При цьому, як вже зазначалося, дискурс завжди має владний ресурс, який на сучасному етапі розвитку людства представлений, перш за все, володінням інформацією, каналами комунікації та засобами масової комунікації. Тому, «суспільство представляє нам цінності, логіку і запас інформації (як, до речі, і дезінформації), які складають наше «знання». І далеко не кожен в змозі виробити переоцінку не тільки всієї нав'язаної суспільством картини світу, але навіть її окремих фрагментів. Насправді людина просто не відчуває потреби в такій переоцінці, так як прищеплений в процесі соціалізації світогляд здається йому самоочевидним» [7., с. 110].

Висновок. Дискурс як суспільне, соціокультурне явище стоїть над людиною, тому що інститути «об'єктивовані в тілах» і вимагають визнавати та підкорятися вимогам середовища засобами соціалізації, адаптації. Таким чином, саме за допомогою такого поняття як дискурс ми можемо розкрити символічні механізми впорядкування соціального світу. Саме дискурс виступає як інтеріоризація зовнішніх детермінацій, стає, з одного боку чимось ментальним, глибинним, а з іншого відбувається інституційоване обмеження способів думати, діяти та говорити, яке цілком підвладне свідомим трансформаціям та змінам. дискурс, як сукупність набутих диспозицій, є структурованим, тому, що він відображає соціальні умови, за яких він був засвоєний.

Список використаної літератури:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. К. : Академія, 2004. – 344 С.
2. Dijk T. van. The Study of Discourse // Discourse as Structure and Process / Ed. by T. van Dijk. – Vol.1. – L.: Sage Publ., 1998. – PP. 1-34.
3. Соціоаналіз П'єра Бурдьє. Альманах Російсько-французького центра соціології і філософії Інститута соціології Російської Академії наук. М. 2001. - М. : Інститут експериментальної соціології ; СПб : Алетейя, 2001. – 228 с.
4. Фуко М. Слова і вещи. Археологія гуманітарних наук. – Санкт-Петербург: Academia, 1994. – 405 с.
5. Фуко М. Порядок дискурсу / М. Фуко // Воля к истине : по ту сторону власти, знания и сексуальности. Работы разных лет ; пер с франц. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
6. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. М. : Праксис, 2001. – 336 с.

7. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива /Пер. с англ. М.: Аспект Пресс, 1996. – 168 с.

References:

1. Batsevich F. Fundamentals of communicative linguistics. – K.: Academia. - 2004. – 344 s.
2. Dijk T. van. The Study of Discourse // Discourse as Structure and Process / Ed. by T. van Dijk. – Vol.1. – L.: Sage Publ., 1998. – PP. 1-34.
3. Sosioanaliz Pierre Bourdieu. Al'manakh Rosyysko-frantsuzskoho tsentra sotsyolohyy y fylosofyy Ynstytuta sotsyolohyy Rosyyskoy Akademyy nauk. M. 2001. - M. : Ynstytut éksperymental'noy sotsyolohyy ; SPb : Aletyya, 2001. – 228 s.
4. Foucault M. Words and things. . Archeology humanitarian h Sciences. - SPb : Academia, 1994. – 405 s.
5. Foucault M. The order of discourse / M. Foucault // The will to truth: beyond authority, knowledge and sexuality. – M. : Kastal, 1996. – 448 s.
6. Elias N. Society of Individuals. – M. : Praxis, 2001. – 336 s.
7. Berger P. Invitation to Sociology: Humanistic Perspective. M. Aspekt Press, 1996. – 168 s.

Boyko O.

Doctor of Philosophical Sciences, Professor
of the Faculty of Philosophy of the Sumy
State University
e-mail: boykoolga0204@ukr.net

Discourse as a socio-cultural phenomenon

Introduction. The article deals with the problem of discourse. The main trends of the doctrine of the discourse in historical perspective have been considered. It has been shown that the realities of modern life are the discursive manifestation through information and communication. Different approaches to defining and understanding the concept of discourse have been presented, assuming as a basis dominating in the humanitarian and social-political sciences theoretical and methodological approaches. Attention has been paid to the diversity of these approaches and definitions due to the ambiguity of defining the subject of study.

Purpose. The objective of this work is to show that the use of discourse is not limited by linguistics, politics and etc. Discourse is a socio-cultural phenomenon with a certain empowered resource.

Methods. In the article method of comparative analysis and methodological principles of power analysis of M. Foucault and P. Bourdieu have been used.

Results. On the basis of works of M.Foucault and P. Bourdieu it has been proved that discourse is a socio-cultural phenomenon, which serves as a complex of communication events occurring between entities, which in their turn are endowed with a certain status and play relevant role games in the communication process. It is quite important to note that in today's society not institutions and norms become increasingly important, but directly acting personalities and their discourses: image, images, etc. The attention has been paid to the fact that discourse is always authoritative resource which at the present stage of human development is based on the availability of information and mass communication.

Originality. It has been shown that in the modern world discourse serves as internalization of external determinations, and becomes on the one hand mental, deep, and on the other hand there are institutional restrictions ways to think, act and speak, which is entirely subject to conscious transformations and changes. Discourse as a set of acquired dispositions, is structured so that it reflects the social conditions in which it was learned.

Conclusion. Discourse as social, socio-cultural phenomenon is over a human being as the institutions demand to recognize and to submit to the requirements of environment by means of socialization and adaptation. Thus, namely through such concept as discourse we can reveal the symbolic mechanisms of organization of the social world.

Key words: discourse, discursive practice, discourse analysis, communication, social interaction, empowered resource.

Бойко, О.П. Дискурс як інструмент соціальної влади [Текст] / О.П. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія "Філософія". - 2017. – №1.